

Z HISTORIE FARMACIE

Léčivé přípravky v Obnoveném pražském dispensatoriu z roku 1750

I. část – úvod a prvních devět tříd lékových forem

DRÁBEK P.

Došlo 10. srpna 2010 / Přijato 13. září 2010

SOUHRN

Léčivé přípravky v Obnoveném pražském dispensatoriu z roku 1750

I. část – úvod a prvních devět tříd lékových forem

Článek se zabývá vývojem, kterým v pozdním baroku prošla farmakoterapie v Čechách. Upozorňuje na nově zavedené přípravky i na některé přežívající klasické předpisy. Vychází ze druhého vydání pražského dispensatoria (*Dispensatorium pharmaceuticum Pragense renovatum*, 1650). Porovnává jeho látku s vídeňským dispensariem (*Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense*, 1651) a také přihlíží k předchozím pramenům, jako např. pražská lékárenská sazba (1737) nebo první vydání pražského dispensatoria (1739). Připomíná různé zvláštnosti tehdejší receptury a také některé problémy. K nim patřila i skutečnost, že často byly pod stejným názvem uváděny přípravky s různým složením. V první části bude probráno prvních devět tříd, zahrnujících octy, destilované vody, balzámy, přípravky s cukrem, odvary, lektvary, elixíry, tinktury, voskovce a náplasti.

Klíčová slova: barokní dispensatoria – farmaceutická technologie – farmaceutická terminologie

Čes. slov. Farm., 2010; 59, 227–233

SUMMARY

Medicinal preparations in the Renovated Prague Dispensatory of 1750

Part I – Introduction and the first nine classes of dosage forms

The article deals with the development of pharmacotherapy in Bohemia in the late Baroque period. It draws attention to newly introduced preparations and some surviving classic prescriptions. It is based on the second edition of the Renovated Prague Dispensatory (*Dispensatorium pharmaceuticum Pragense renovatum*, 1650). It compares its content with the Viennese Dispensatory (*Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense*, 1651) and it takes into account also the previous sources, e.g. Prague Pharmacy Rate (1737) and the first edition of the Prague Dispensatory (1739). It draws attention to various peculiarities of the period prescription and some problems, including the fact that preparations of different compositions were often stated under a common name. The first part of the article examines the first nine classes, including vinegars, distilled waters, balms, sugar-containing preparations, decoctions, confections, elixirs, tinctures, cerates, and cataplasms.

Key words: baroque dispensatories – pharmaceutical technologies – pharmaceutical terminology

Čes. slov. Farm., 2010; 59, 227–233

Má

Adresa ke korespondenci:

RNDr. Pavel Drábek
Masarykova 895, 252 62 Roztoky u Prahy
e-mail: drabek@af.czu.cz

Úvod

V 18. století vyšla v Praze dvě dispensatoria. Obě byla napsána latinsky a jen na několika místech byly pro vysvětlení použity též německé termíny. První se nazývalo *Dispensatorium medico-pharmaceuticum Pragense*¹⁾ a bylo z roku 1739. Jeho vydání předcházela v roce 1737 trojazyčná lékárnická sazba *Taxa seu Valor*²⁾, v níž byla kromě latinských názvů uvedena též česká a německá jména léčiv. Druhé dispensatorium vyšlo v roce 1750 pod názvem *Dispensatorium pharmaceuticum Pragense renovatum* (obr. 1)³⁾. Okolnosti vzniku těchto dispensatorií a jejich podrobné charakteristiky uvedli J. Hladík⁴⁾ a Z. Hanzlíček⁵⁾.

DISPENSATORIUM PHARMACEUTICUM PRAGENSE RENOVATUM

Medicamentorum Officinalium simplicium & compositorum, secundum Artis Regulas parandorum & dispensandorum rationem exponens.

SUB
AUGUSTISSIMIS AUSPICIIS
SACRÆ CÆSARÆ REGIÆQUE
MAJESTATIS
MARIÆ
THERESIÆ
REGIS, & DOMINÆ NOSTRÆ
CLEMENTISSIMÆ.

Variis & utilissimis adnotationibus, Collectione simplicium, & præparatione Medicamentorum compositorum selectissimorum provium cum appoſita Taxa, seu valore eorundem summâ fedulitæ combinatum, & à præſcriptionum erroribus caſtigatum.

FRANCISCI FERDINANDI KIRCHMAYR de REICHWITZ, Medic. Doct. per Neo-Urbem Pragensem Physici Regni Jurati, in Cæs. Carol. Ferdinanda Universitate Pragensi Facultatis Medicæ h. t. Decani, Operis præſentis Compilatoris Vetro-Praga Annis Salutis M DCC XLIX.

TYPIS, Joannis Caroli Hraba, Inclytorum Regni Bohemæ D. D. Saturnum Typographi A, 1750.

Obr. 1. Titulní list Obnoveného pražského farmaceutického dispensatoria

Je logické, že výběr léčivých přípravků pro sazbu a první dispensatorium byl podobný a také že bylo použito stejné, tj. průběžné abecední uspořádání látky. To tehdy nebylo obvyklé, neboť léčivé přípravky se většinou řadily do skupin podle určitých zvyklostí.

Sazbu vytiskl staropražský tiskař Jan Jakub Jeřábek. Sazba má německý úvod a rovněž německou předmluvu. V té jsou mj. vyjmenováni autoři sazby, mezi nimiž je uveden emeritní malostranský lékárník Jacob Gefasser a novoměstský lékárník a radní Franz Richter. Všechny latinské názvy léčiv však nebyly přeloženy, zvláště českých názvů je méně. Ze sazby budou namátkově citovány tehdejší české názvy léčivých přípravků.

Druhé pražské vydání dispensatoria, tj. Obnovené pražské farmaceutické dispensatorium převzalo rozdě-

lení látky z vídeňského dispensatoria⁶⁾ a uvedlo ji v devatenácti třídách (*classis*), rozdělených podle lékových forem. Někdy se také text určitých článků shoduje s textem vídeňského dispensatoria. Druhé vydání se od prvního liší výběrem látky a často i názvoslovím. Nepřevzalo údaje o indikaci a používání, které jsou uvedeny v prvním vydání i ve vídeňském dispensatoriu. Z prvního vydání nepřevzalo ani většinu poznámek k jednotlivým přípravkům. Detailní porovnání obou pražských vydání by si proto vyžádalo samostatnou srovnávací studii.

Obr. 2. Patroni lékařů a lékárníků svatí Kosma a Damián v záhlaví předmluvy Obnoveného pražského farmaceutického dispensatoria

OBSAH OBNOVENÉHO PRAŽSKÉHO FARMACEUTICKÉHO DISPENSATORIA

Na začátku druhého vydání dispensatoria je vyjádření schvalovacích orgánů, předmluva a sedm úvodních kapitol. Ty pojednávají mj. o povinnostech lékárníků, přinášejí přehled literárních pramenů, ustanovení o sběru a uchování drog, charakteristiky dovážených léčiv, přehled měř a vah, používané chemické značky, vysvětlení chemických termínů a popis chemického vybavení lékárenských laboratoří. Ve 4. kapitole jsou zmíněny i takové lékové formy (např. *collyria sicca*, *linimenta*, *tincturae in pulveribus*), které již dále nejsou uvedeny.

Poté následuje vlastní látka dispensatoria (tj. složení a popisy přípravy jednotlivých léků) a po ní je uveřejněn soupis léčivých látek a přípravků, které musí být vždy v lékárnách k dispozici v dobré kvalitě a v dostatečném množství. Na závěr je uveden obsah dispensatoria podle tříd lékových forem (*Series classium*) a abecední index surovin a přípravků.

Při sestavování dispensatoria bylo kromě zavedené receptury přihlédnuto k bohaté cizí literatuře. V první řadě to bylo vídeňské dispensatorium⁶⁾ a augsburský lékopis⁷⁾, dále *Dispensatorium Prusso-Brandenburgicum*⁸⁾ a také spisy a předpisy osvědčených autorit, jako byli např. zahraniční Mynsicht⁹⁾ a Zwelfer¹⁰⁾ a z domácích Löw z Erlsfeldu¹¹⁾. Celkově je v recepturní části pražského dispensatoria citováno 98 autorů (a 40 dalších odborníků je v přehledu cizokrajných léčiv), z nichž někteří budou ještě uvedeni v dalším textu.

LÉČIVÉ PŘÍPRAVKY

První třída obnoveného pražského dispensatoria má název **De acetis compositis et simplicibus**. Obsahuje 11 jednoduchých octů včetně destilovaného vinného octa a roztoku octanu olovnatého (*Acetum lithargyrii*-předpis na jeho přípravu však chybí) a pět **složených octů**. Z nich nejsložitější přípravu má nově uvedené *Acetum apoplecticum* (vychází z 34 rostlinných drog a také z *Theriacae Andromachi*). Zjednodušené složení má *Acetum bezoardicum seu theriacalis Pragense*, do něhož se k výluhu z osmnácti rostlinných drog přidal benátský theriak a po zahřátí se provedla jen dekantace.

Destilací se připravovalo *Acetum prophylacticum*, promytí (*percoletur* – to však neznamenalou použití perkolátoru) je uvedeno u octa z mořské cibule (*Acetum squilliticum*, který je zařazen mezi složené). Ostatní **jednoduché octy** se připravovaly macerací nebo digescí. Je zajímavé, že v jednom předpisu se množství některých látek odvažuje a u jiných látek se odměruje, např. na hrstě. V jediném případě (*Acetum rutae comp.*) se použila živočišná droga (*castoreum* – bobří žlázy). Na konci celé stati o octech je několik poznámek, např. o změně barvy fialkového octa, při čemž je zmiňován pigment „*quod vulgo Lacemus appellat*“. Je tam také uvedeno, že extrahované rostliny nemají být čerstvé ani vlhké, ale lehce vysušené, aby se výsledný produkt nekazil.

Ve výše zmíněné sazbě ²⁾ i v předchozím pražském dispensatoriu ¹⁾ byly uvedeny ještě další octy (např. *Acetum fragorum*, *Ac. liliorum convalium* a *Ac. papaveris eratici*), takže jejich počet byl vyšší – 18. Ve vídeňském dispensatoriu ⁶⁾ bylo uvedeno 14 jednoduchých octů a jen dva složené octy, které měly zcela odlišné složení než stejnojmenné pražské přípravky.

Druhá třída má složitější název: **De aquis, tam compositis, quam simplicibus, cum & sine vino, succis & vinis** (O vodách jak složených, tak jednoduchých, s vínem a bez vína, o šťávách a vínech). Je to nejobsáhlejší stať z celého dispensatoria, neboť zahrnuje 50 složených, 109 jednoduchých vod, 12 ovocných šťáv a 5 ovocných vín. Většina vod se připravovala destilací, některé (např. *Aq. odontalgica*, *Aq. theriacalis*) digescí, jiné povařením (např. *Aq. mercurialis*) nebo rozpouštěním (např. *Aq. acovistica*, *Aq. epileptica*). Při destilaci byla často předepsána vodní lázeň (*Balneum Mariae*; např. u *Aq. arthritica*, *Aq. cinnamomi*), ojediněle se používala písková lázeň (*destillentur in arena* – např. u *Aq. mastichina*). Někdy se používal skleněný destilační přístroj, aby se výsledný přípravek, např. *Aq. anodyna Pragensis*, nezbarvil od mědnatých solí modře.

Mezi **složenými vodami** jsou i takové, které mají jako synonymum uvedeno *Infusum*, *Balsamus* nebo *Elixir*, nebo mají synonymum francouzské (např. *L'eau pour les dents*). Jindy to jsou lihové destiláty (např. *Aq. anodyna Pragensis*, *Aq. Anhaltina* nebo *Aq. zedoariae*) nebo anorganické kyseliny (*Aq. fortis*, *Aq. regia*). Skladba osmi složených vod se shoduje s přípravky ve vídeňském dispensatoriu, v dalších devíti přípravcích je

podobná, ale jiných pět vod mělo zcela odlišné složení i když jejich název byl v obou dispensatoriích stejný. Zajímavým přípravkem je např. složená meduňková voda, na kterou byly uvedeny dva předpisy: jeden pařížský a druhý podle malostranských karmelitánů, který je složitější.

K extrakci drog před destilací se často používalo víno (*Vinum album*, *V. malvaticum*), jednoduché destilované vody i lih, ojediněle ocet (např. *Aq. cordialis*, *Aq. theriacalis*) nebo rostlinné šťávy (*Aq. betulae comp.*, *Aq. cordialis*). Doba vyluhování před destilací bývala předepsána v rozmezí od dvanácti hodin do dvaceti čtyř dnů. Převážná většina extrahovaných látek byla rostlinného původu. Z živočišných surovin to byly telecí plíce, maso z kapouna, jelení parohy, vlašťovky, perly, korály, bobří žlázy, ambra a mošus. Z anorganických látek se k přípravě destilovaných vod používal například salmiak, sublimát a také různé tzv. soli (to byly odpařené výluhy z popela rostlinných drog, v podstatě uhličitán draselný), oxid a uhličitán olovnatý, kamenec i zlatý plíšek (ten do přípravku *Aq. carbunculi*), tedy většinou látky, které do destilátu nepřecházely.

Mezi 109 **jednoduchými vodami**, které jsou nadepsány jako destilované, jsou uvedeny též vody, které se nezískávaly destilací, např. *Aq. calcis vivae*, *Aq. pluvialis tonitrualis* (bouřková, doslova dešťová voda za hromobití) a *Aq. vitis lachrymarum* (míza z vinné révy). Vody se destilovaly každoročně, obvykle z čerstvých rostlin.

Ovocných šťáv je v dispensatoriu uvedeno 12 druhů. Jsou mezi nimi i šťávy z plodů dřevitiny (*Succus berberum*) a řešetláku počistivého (*Succus de spina cervina*). Přípravovaly se lisováním, čištěním a filtrací a konzervovaly se přelitím olejem ze sladkých mandlí. Podobně se uchovávalo také pět **ovocných vín** (kdoulové, malinové, rybízové a granátové kyselé i sladké). Ta se připravovala z ovocných šťáv doslazováním. Stejný text o šťávách a vínech má vídeňské dispensatorium.

Třetí třída nazvaná **De balsamis** obsahuje 20 přípravků. Na rozdíl od přírodních balzámů (roztoky pryskyřic v silicích) to byly umělé přípravky nejrůznějšího složení. Jejich výhodou proti přírodním balzámům byla větší dostupnost a nižší cena. Měly různou konzistenci, jež byla v rozmezí mezi roztoky a mastmi. Jejich charakteristickým znakem byla pronikavá vůně, způsobená vysokým obsahem nejrůznějších silic. Kromě toho se mohly rozlišovat na přípravky úplné a neúplné. Na závěr prvního předpisu je poznamenáno, že pokud si někdo přeje úplný přípravek, přidá se cibet, mošus a ambra. Tato poznámka se vyskytuje také v některých dalších předpisech.

Balzámů se někdy též barvily, např. sazemí nebo jemně práškovými drogami (např. květem chrpy modré). Příprava se obvykle prováděla za obvyklé teploty, k lepší extrakci z rostlinných drog se někdy použila digesce, výjimečně povaření. Přípravek domácího původu *Balsamum coelesti Pragensis* podle pražského profesora J. J. V. Dobřenského z Černého Mostu (1623–1697) se připravoval nejméně jednoměsíčním vyluhováním jedenácti rostlinných drog a dalších látek na teplém místě.

Podle složení a přípravy se balzámy někdy dělily na jednoduché a složené. Obnovené pražské dispensatorium obsahovalo jen dva **jednoduché balzámy**. Jejich základem byl tzv. muškátový olej (tuk získaný lisováním oplodí muškátových ořechů), k němuž se přimíchala levandulová nebo hřebíčková silice s lihem. Muškátový olej byl též základem většiny **složených balzámů**, kromě něho se jako základ používaly mastné oleje, přírodní balzámy, lůj, sádlo, vosk atp.

Pět balzámů se shodovalo s přípravky z vídeňského dispensatoria (to obsahovalo 35 složených a 11 jednoduchých balzámů) a se třemi z Mynsichtova receptáře⁹⁾. Při srovnání s pražskou sazbou²⁾, která obsahovala 30 balzámů, nebo s prvním vydáním dispensatoria¹⁾ (22 balzámů), vidíme, že obliba těchto přípravků v průběhu 18. století klesala.

Čtvrtá třída **De conditis, conservis, eloesaccharis, morsulis, rotulis & tabulis** zahrnuje 54 přípravků, které spojuje sladká chuť. V první části je uvedeno 13 přípravků, které výše citovaná sazba česky nazvala „**S cukrem zadělávaný věci**“. Byly to různé části rostlin: kořeny (např. omanu, puškvorce, zázvoru), hlízy (vstavačů, *Tubera salep*), ořechy, plody (např. višně, kdoule, rybíz, citron), slupky z pomerančů atp. Po očištění se tyto části podle potřeby rozkrájely a máčely jeden až dva dny ve vodě, z níž se po ocezení uvařil sirup. V něm se pak příslušné části rostlin povařily a případně i uchovávaly.

Další část popisovala tzv. konzervy (*Conservae florum et herbarum*), což bylo v sazbě přeloženo jako „**Rozličné byliny a květy cukrované**“. Obnovené pražské dispensatorium jich uvedlo 28. Na jemno rozstříhané květy nebo jiné části rostlin se smíchaly s dvojnásobným množstvím cukru z Kanárských ostrovů.

Třetí část pojednávala **silicových cukrech** (*Elaeosacchara*). Ty se měly připravovat v čas potřeby. Na jednu unci (asi 30 g) cukru se přidalo osm až deset kapek příslušné silice.

Následoval text na „**Císařské morsule**“ (*Morsuli imperiales*; lat. *morsus* = sousto), převzatý z vídeňského dispensatoria. Připravovaly se ze směsi sladkých mandlí, pistácií, čerstvé citronové kůry, cukru a *Species imperatoris* (pražské dispensatorium složení této přísady nevedlo, podle vídeňského obsahovala skořici, zázvor, hřebíček, muškát a galgánový oddenek).

Další skupinou byly **pokroutky** (*Rotulae*; z lat. *rota* = kolo), podle sazby „syrečky“. Ze sedmi předpisů byl jeden (*R. diaireos*) shodný s textem vídeňského dispensatoria. K práškováným drogám se přidal roztok cukru a z povařené směsi se tvarovala kolečka. Vedle klasických přípravků jako např. *Manus Christi perlata* („Růžové syrečky s perlema“) se připravovaly i *Rotulae contra vermes* („Syrečky proti škrkavkám“) ze *Semen santonicis* (nověji *Flos cinnae*).

Tvar **tabulek** měly *Tabulae de althaea*, připravované z práškování proskurníkového kořene, cukru a slizu (tragantového nebo proskurníkového). Morsulkám se podobala příprava *Saccharum rosatum tabulatum*, při níž se k cukru přidal prášek ze sušených květů červené růže.

Do této třídy zařadili autoři též přípravu *Saccharum lactis* ze syrovátky vyčeřené vaječným bílkem a také pří-

pravu octanu olovnatého („z volova dělaný cukr“, *Saccharum Saturni*) z minia nebo oxidu olovnatého a předestilovaného octa. Tyto dva články pak byly ještě otištěny v 18. třídě mezi chemikáliemi, a to prakticky ve stejném znění.

Videňské dispensatorium obsahuje v této třídě 95 přípravků, ale mléčný cukr ani octan olovnatý mezi nimi nejsou. Ty jsou zařazeny v 18. třídě mezi chemickými přípravky.

Pátá třída pojednává **De speciebus decoctorum, infusionibus & emulsionibus**, tedy o směsích pro odvary a nálevy. Obnovené pražské dispensatorium emulze neobsahuje, i když je v názvu uvádí. Latinské znění této třídy bylo asi nedopatřením převzato z vídeňského dispensatoria. Chyba může též pocházet z prvního pražského dispensatoria. V něm bylo *Emulsio laxativa Mynsichti*, do druhého vydání nepřevzaté. Pražská sazba²⁾ překládá latinský název příslušné skupiny jako „**Species pro rozličné trunky**“ (tj. nápoje).

Tato třída dispensatoria obsahuje 21 směsí, z nichž většina sloužila k přípravě **odvarů pro vnitřní použití**. Počty ingrediencí byly v rozmezí od tří (*Species Zinnburgicae*) do dvaceti sedmi (*Sp. antiptisicae Zwelfferi*). Kromě rostlinných drog se výjimečně použily suroviny živočišné (slonovina, jelení parohy, vlčí játra) a nerostné (pemza, oxid antimonitý). Podrobné pokyny k přípravě nálevů jsou uvedeny ojedinele. K přípravě se měla používat pramenitá voda, v jediném případě (*Sp. decocti contra sputum sanguinis*) bylo předepsáno pivo s vepřovým sádem.

Z autorů je opakovaně uveden zkratkou D. D. L. pražský profesor J. F. Löw¹¹⁾. Složení některých směsí (např. *Sp. aperitivae*, *Sp. emolientes*) se liší od stejnojmenných přípravků vídeňského dispensatoria, v jiných (např. *Sp. decoct. pro gargarismata*) je stejné. Vídeňské dispensatorium má ve stejnojmenné třídě 44 předpisů.

Šestá třída **De confectionibus electuariis et looch** (o zhotovování lektvarů a lizů) má 33 článků. Podle názvů by bylo možné je rozdělit do čtyř skupin: *confectio* (přípravek), *electuarium* (lektvar, staročesky lektvař), *looch* (liz) a *theriaca* (theriak, lidově dryák). Z hlediska jejich přípravy ani aplikace to však není zapotřebí.

Lektvary jsou stará léková forma, a proto jsou v této třídě hojně zastoupeny klasické starověké přípravky¹²⁾. Protože technologie jejich přípravy je až na výjimky velice jednoduchá, přibýlo k nim několik novodobých přípravků od autorů ze 17. a 18. století (např. Fuchs¹³⁾, Kirchmayer¹⁴⁾, Mynsicht⁹⁾ a Rings¹⁵⁾). Dvanáct lektvarů z prvního vydání však nebylo převzato.

Původním základem pro lektvary byl med (později med odpěněný, *mel despumatum*) nebo rozvařené ovoce, do nichž se přimíchávala prášková léčiva. V arabské éře se začaly používat též různé sirupy, později ovocné šťávy, víno, syrovátka, odvary atp. Do těchto základů se prostým vmícháním suspendovaly práškové léčivé látky nebo se přidávaly jejich odvary, nálevy atp. Zahřívání nebo var se při přípravě lektvarů používaly jen výjimečně.

Mezi ingrediencemi převažovaly suroviny rostlinného původu. Ze živočišných léčiv to byly například perly, korály, stonožky (v *Elect. antihydopicum* D. D. Kir-

chmajr) i části vyšších živočichů: maso zmije (v *Theriaca Andromachi*) nebo scinka (v *Elect. Mythridatum Damocratis*), liščí plíce (v *Elect. pectorale Pragense*), vlčí játra (tamtéž), piliny rohu jednořozce a sloních klů (v *Ther. smaragdina*), jelení parohy (v *Ther. Andromachi*). Z nerostných surovin se používaly například různé hlinky (*Terra Lemnia*, *Terra sigillata*, *Bolus Armena*), plátky zlata (v *Confectio alkermes*), síra, sloučeniny antimonu, drahokamy (smaragd, hyacint) atp. Někdy se přidávaly též tzv. soli, získané odpařením výluhu z popela po spálení různých rostlin.

Typickým příkladem starších přípravků byl výše zmíněný Andromachův theriak¹²⁾. Kromě tohoto theriaku jsou v této třídě ještě *Theriaca diatesseron* (skládající se ze čtyř rostlinných drog a medu), dále *Theriaca smaragdina* (obsahující devět rostlinných drog, tři živočišné, výše uvedené dva drahokamy a jako konstituens citronový sirup a med) a ještě složitější *Theriaca coelestis* (ve složení poněkud odlišném od vídeňského dispensatoria).

Ve starších lektvarech bylo často obsaženo opium, novější přípravky spíše obsahovaly projímavé látky. Bylo to zvláště v přípravku nazývaném „všepurgující lektvár“ (*Elect. diacatholicon*). Z nových léčiv najdeme například chinovou kůru (*Pulv. corticis peruviani*), a to v přípravku *Electuarium antifebrile D. D. Fuchs*.

Pro porovnání uvedme, že vídeňské dispensatorium⁶⁾ má v odpovídající třídě 55 článků, tedy o dvě třetiny více než pražské. Shodných článků je jen pět, dalších devět má složení podobné. Ve vídeňském dispensatoriu jsou v této třídě také články nazvané *Confectio* (6 článků), *Theriaca* (3 články), *Looch* (4 články) a po jednom *Rob* a *Mixtura*.

Sedmá třída **De elixiriis, essentiis, liquoribus et tincturis** patří mezi rozsáhlé části dispensatoria, neboť má 119 článků a dosahuje velikostí odpovídající třídu vídeňského dispensatoria (118 článků). Bude proto výhodné rozdělit celou látku do více částí. Při tom je třeba připustit, že mezi některými skupinami jsou velmi malé rozdíly. V důsledku toho měly některé přípravky dvojí označení, například ve skupině tinktur je pět synonym odkazujících na jinou lékovou formu.

Elixírů je 11 (12. elixír, tj. *Elixir vitae Mathioli*, byl zařazen již do druhé třídy mezi vody). K jejich přípravě se nejčastěji používal líh nebo destilované aromatické vody, ojediněle zředěná kyselina sírová, maďarské víno ze Šoproně a v jednom případě (*El. viscerale*) dešťová voda, odpařená (!) na čtvrtinu objemu.

Nejčastějším postupem byla dlouhodobá (8–24 dní) digesce, někdy doplněná destilací nebo cirkulací (při ní se použily dvě destilační soupravy, tzv. pelikány, navzájem spojené tak, že se destilát z jedné baňky jímá do baňky druhého a naopak). Kromě rostlinných drog se používaly jejich extrakty (např. *Succus liquiritiae Hispanicae*), silice nebo tzv. sůl z jejich popela (viz 2. třída). Z živočišných drog to byly například bobří žlázy nebo býčí žluč, z nerostných surovin salmiak a oxid vápenatý.

Mezi autory předpisů nalezneme Crolla¹⁶⁾, Fuchse¹³⁾, Mynsichta⁹⁾, Paracelsa¹⁷⁾, Wedela¹⁸⁾ a Claudera¹⁹⁾. Ze 17 předpisů, které uvedlo vídeňské dispensatorium, jsou svým složením shodné jen čtyři, ale u dvou z nich je jiný postup přípravy.

Esencí proti prvnímu vydání výrazně přibýlo. Je jich 79 a můžeme je rozdělit do tří skupin: jednoduché esence, složené esence a kvintesence. Jednoduchých, lépe řečeno jednosložkových esencí (*Essentia ... simplex*) je podle seznamů nejvíce – 31. Přípravují se vyluhováním drogy v lihu nebo v odpovídající aromatické vodě s lihem, například pro vyluhování tří uncí práškové skořice se použila *Aqua cinnamomi spirituosus* ve čtyřnásobném množství (tj. 1 libra). Po osmidenní digesci se výluh zfiltroval. Určitým problémem je neúplný výčet těchto přípravků v článku *Essentia absinthii simplex*, kde je jen poznamenáno, že stejně se připravují jiné esence. Vídeňské dispensatorium obsahuje také 31 jednosložkových esencí.

Vícesložkových esencí je 28. Jejich názvy vycházely buďto ze zamýšleného použití (např. *Essentia anticatharrhalis*, *Ess. nervina*) nebo z hlavní ingredience (např. *Ess. fumariae composita*, *Ess. aurantium corticum tartarisata*). Také k jejich přípravě byl obvykle předepsán líh (*spiritus rectificatus*, *spiritus vini gallici*) nebo různé lihové roztoky. Ojediněle byla předepsána dešťová voda nebo *Spiritus sanguinis humani* (viz 14. třídu). Nejčastěji se při přípravě použila digesce, výjimečně destilace. Podobně jako u elixírů se kromě rostlinných drog používaly též jejich extrakty a tzv. sole. Z ostatních surovin jsou uvedeny např. saze, ledek, salmiak a z živočišných látek vnitřnosti a parohy jelena a vnitřnosti zmíjí. Také u esencí je uvedena řada autorů, např. Fuchs¹³⁾, Kirchmayer¹⁴⁾, Stahl²⁰⁾, Smith²¹⁾ a Wedell¹⁸⁾.

S vídeňským dispensatoriem, které má 27 vícesložkových esencí se shoduje 6 předpisů a ve čtyřech dalších, které mají shodné jméno, se složení liší.

Kvintesence, kterých je v pražském dispensatoriu uvedeno 20, byly přípravky, které měly mít zvláštní léčebné účinky. Do nich se podle představ původních stoupců Paracelsa měla soustředit nadpozemská *quinta essentia*. Přípravovaly se ze šťávy z čerstvé rostliny, která se nechala zkvasit a potom předestilovala. Následovalo přimíchání vodného výluhu, soli z popela a silice téže rostliny (např. pelyňku, máty, muškátu). Ve vídeňském dispensatoriu tyto přípravky uvedeny nebyly. Je zajímavé, že již v roce 1596 Tadeáš Hájek z Hájku jejich použití zahrhoval²²⁾.

Roztoky (liquores) tvoří dosti nesourodou skupinu sedmi tekutin, jež nebylo snadné zařadit do jiných lékových forem. Některé byly produktem chemické reakce, jako např. *Liquor anodynum mineralis Hoffmanni*, který se připravoval zahřátím lihu s koncentrovanou kyselinou sírovou a následnou destilací. Tak se původně připravoval pozdější éterový líh. Jiné se připravovaly smícháním dílčích roztoků, jako např. *Liquor pectoralis Mynsichti cum sulphure* (česky podle sazby „Prsa posilující tranček“, tj. nápoj). Do něho kromě šesti vod (např. *Aqua hedrae terrestris*, *Aq. pulmonum vituli*) patřila i suspence síry a dvě *magisteria* (tj. sraženiny a to z roztoků korálů a perel, viz 18. třídu). Výsledek se ještě osladil rozpuštěním cukrových pokroutek *Manus Christi simplex* (viz 3. třídu). Z jeleního paroží se podle augsburského lékopisu připravoval *Liquor cornu cervi succinatus* („Výborný duch z jeleního rohu“). Vídeňské dispensatorium mělo v odpovídající stati 12 podobných přípravků.

Tinktura (z lat. *tingo* = barvím) odpovídaly dnešnímu pojetí jen částečně. Mezi tinktura jsou totiž zařazeny i články na chemické přípravky. Z dvaceti dvou článků v pražském dispensatoriu má ve vídeňském šestnáct shodné názvy, ale skutečná shoda textu je jen u pěti. Mezi ně patří např. *Tinctura martis cum succo pomorum Rolfinckii*. Jejím autorem byl jenský chirurg Werner Rolfinck (1599–1673). Přípravovala se z železných pilin a jablečné šťávy. K čistě chemickým přípravkům patřily např. *Tinctura antimonii*, *Tinctura vitrioli martis* (obsahovala síran železnatý a připravovala se z ní *Tinct. Egressia*) a *Tinctura metallorum*. Ta se připravovala složitým postupem ze sloučenin antimonu, mědi a cínu a z plíšků stříbra (*Luna laminata*) a zlata (*Folia auri*). Mezi zastaralé chemické přípravky patřila *Tinctura lapidis lazuli*, o níž dispensatorium uvádí, že se používá vzácně a nemá téměř žádnou cenu (*rarissimi usus est et fere nullius valoris*).

Přípravky z rostlinných drog zastupuje např. *Tinctura stomachalis Bontekoe* od holandského lékaře C. Deckera (1647–1685) a *Tinctura amara*. Ta se připravovala z jedenácti rostlinných drog podobně jako většina tinktur osmidenní digescí v lihu. Se stejnojmenným přípravkem podle ČsL 1 měla společnou jen zeměžlučovou nať, hořcový kořen a oplodí oranžovníku.

Pro srovnání ještě uvedme, že pražská sazba ²⁾ uvedla 27 položek na tinktura (žádná nebyla přeložena do češtiny) a vídeňské dispensatorium obsahovalo 34 článků na přípravu tinktur.

Osmá třída **De ceratis & emplastris** pojednává o dvou starých lékových formách, které byly tužší než masti, ale při teplotě lidského těla byly tvárné. Aplikovaly se natřené na podložku.

Ceráty (nebo též voskovec) se od náplastí lišily tím, že byly poněkud měkčí. Obnovené pražské dispensatorium uvádí tři přípravky z této kategorie. Stejně přípravky obsahuje i sazba ²⁾; vídeňské dispensatorium neuvádí žádné. Ceráty se připravovaly z roztaveného vosku postupným přidáváním tuků, olejů nebo pryskyřic k tavenině, do níž se při chladnutí vmíchávaly zbylé ingredience. Pokynem „*fiat emplastrum*“ u prvního předpisu na cerát v pražském dispensatoriu (*Ceratum citrinum*) se vlastně stírá rozdíl mezi těmito dvěma formami. Z tohoto cerátu se také připravoval přidáním měděnky populární *Grünes Zug-Pflaster*.

Náplastí (stará čeština používala termín „flastr“ nebo „flaster“) bylo v pražském dispensatoriu 45 a osm z nich mělo v názvu označení *Vienense*. Ve skutečnosti mělo 15 článků na náplastí v pražském dispensatoriu shodný text s vídeňským a dalších 11 mělo text vídeňskému podobný. Kromě nich bylo ještě několik náplastí se stejným názvem, ale s odlišným složením. Tři články se v názvu odvolávaly na Mynsichta ⁹⁾, dále byl mezi autory uveden Löw ¹¹⁾, Croll ¹⁶⁾ a další.

Příprava náplastí byla podobná jako u cerátů, ale vzhledem k většímu počtu složek byla u některých přípravků rozvedena v člancích podrobněji. Základem byl rovněž vosk, dále různé oleje (např. lněný, olivový, růžový), odvary (*decocta*) a šťávy z rostlin (např. *succus tabaci*, *succus levistici*), slizy (např. *mucilago seminis lini*) a jedinečně bílé víno (např. v *Empl. de nicotiana*). Důle-

žitou součástí náplastí byly pryskyřice a klejoprskyřice. Z nich byla nejčastěji předepsána *Terebinthina*, *Mastix*, *Gummiresina ammoniacum*, *G. myrrha*, *G. olibanum*, *G. galbanum* a *G. opopanax*. Z dnes již zapomenutých pryskyřic to byla např. *Resina sagapeni*, *Sanguis draconis*, *Tacamahaca* a *Caranna*. Ze sušených šťáv je možné uvést ještě *Aloë* a z balsámů *Styrax*.

Z živočišných látek byl do náplastí nejčastěji předepsán jelení lůj a vepřové sádlo. Používala se též jiná sádla (např. slepičí) a také morek z hovězí holeně (*medulla cruris vaccae*). Z nižších živočichů a jejich produktů se do náplastí zpracovávaly dešťovky, živí pavouci a jejich pavučiny, korály, perletovina a živé žáby. Ve dvou druzích náplastí (*Empl. de betonica* a *Empl. stypticum*) byla součástí i mumie (*mumia transmarina*). Zajímavé složení měla také náplast pražských chirurgů, která kromě hořčičného semene obsahovala též prášek z kantarid.

Z anorganických léčiv byly nejčastěji předepsány sloučeniny olova a to jak oxid, tak uhličitán a také minimum. Z ostatních látek se používaly sloučeniny zinku (oxid, uhličitán a síran) a ojedinele antimonu i železa. Do náplastí *Empl. de ranis cum mercurio* se přidávala rozetřená kovová rtuť. Někdy se též do náplastí vmíchávaly léčivé hlinky, jako např. *Bolus Armena*, *Terra sigilata* nebo *Terra medicata Stringensis*, pocházející ze Slezska (dnešní polský Strzegom).

Náplastí se v lékárnách obvykle uchovávaly ve tvaru válečků (*magdaleones*), které se v čas potřeby rozehrály a natřely na podložku. Tento postup zmiňuje pražské dispensatorium v člancích na *Emplastra ad fonticulos* a uvádí natření na papír a na plátno. Ve srovnání s tím píše *Taxa laborum* pražské sazby ²⁾, že od „flastru ... na kůži zhotoveném“ apatykář může požadovat 10 krejcarů.

Videňské dispensatorium má ve srovnání s pražským bohatší sortiment, neboť uvádí 59 druhů náplastí. Také pražská sazba ²⁾ jich obsahuje více – 58, ale nejsou všechny přeloženy do češtiny. Např. *Emplastrum album* je „Plavajsový flastr“ a *Empl. de crusta panis* se česky nazývá „Žaludkový flastr“ (stejný český název má i *Empl. stomachale D. Dobrzensky*). V prvním vydání pražského dispensatoria bylo 56 druhů náplastí.

Devátá třída Obnoveného pražského dispensatoria nazvaná **De extractis et laudanis** obsahuje 93 přípravků, z nichž je nejvíce (71) **jednoduchých extraktů**. Tato část se skládá z jejich jmenného seznamu a společného postupu přípravy a je shodná se zněním vídeňského dispensatoria (v souvislosti s tím vzrostl počet těchto přípravků). Příprava extraktů vycházela buďto z vyčištěných rostlinných šťáv nebo z odvarů v pramenité vodě. Odvary se používaly zvláště při přípravě z kořenů nebo suchých drog. Na konci přípravy se pro konzervaci vždy přidalo vhodné množství lihu. V něm se také extrahovaly pryskyřičné drogy. V tom případě se nadbytek lihu nechal odpařit tak, aby extrakt měl požadovanou konzistenci.

Složených extraktů je uvedeno 21 (další přípravek, tj. *Extractum seu theriaca coelesti*, je uveden v 6. třídě mezi lektvary). U sedmi z nich je v názvu uvedeno jako synonymum *laudanum* (odvozeno od lat. *laudo* = chválím). To byly přípravky, které obsahovaly opium nebo výtazek z opia. U jednoho přípravku (*Extr. aloes*) je použito

synonymum *balsamum*. Téměř celý text této části se shoduje se zněním vídeňského dispensatoria. Výjimku tvoří *Laudanum liquidum Sydenhami*, což byl poměrně jednoduchý vinný výtažek z opia, šafránu, skořice a hřebíčku. Autorem tohoto předpisu byl významný anglický lékař Thomas Sydenham (1624–1689).

Složené extrakty se někdy připravovaly smícháním jednoduchých extraktů, jindy vyluhováním směsi drog lihem nebo vínem, ojediněle vodou nebo ovocnou šťávou. Vyluhování se povádělo většinou za chladu, jen někdy bylo předepsáno zahřátí. Výjimečný způsob přípravy byl u *Extr. martis pomorum*, kdy se odpařováním zahušťovala stejnojmenná tinktura. K získanému výtažku nebo směsi jednoduchých extraktů se někdy přidávaly další drogy. Mohly to být silice, ambra, mošus apod. Z živočišných drog se také používaly perly a korály, výjimečně roh jednorožce nebo bobří žlázy.

LITERATURA A POZNÁMKY

1. Dispensatorium medico-pharmaceuticum Pragense ... per totum Regnum Bohemiae medicamenta usualia praeparanda et dispensanda veniunt. ... a Facultate medica Pragensi iuxta ordinem alphabeticum congestum. Vetero-Pragae ... MDCCXXXIX.
2. Taxa vel Valor omnium medicamentorum ... ordine alphabetico comprehensorum. Cena neb vyměření všech lékařství...podle alfabety složená ... Vetero-Pragae MDCCXXXVII.
3. Dispensatorium pharmaceuticum Pragense renovatum medicamentorum officinalium simplicium et compositorum secundum artis regulas parandorum et dispensatorum exponens ... 1750 (viz obr. 1).
4. **Hladík, J.:** Pražské dispensatorium. Acta Facult. Pharm. Brunensis et Bratislavensis, Tom II., 1959, 213–253.
5. **Hanzlíček, Z.:** Počátky české lékopisné tradice. Farmakoterapeutické zprávy SPOFA 1984; 30, 79–92.
6. Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense ...Viennae Austriae MDCCXXIX, Reimpressum ... MDCCCLI.
7. Pharmacopoeia Augustana renovata et appendice denuo aucta ... Augusti Vindelicorum MDCXCIV.
8. Dispensatorium Prusso-Brandenburgicum ... Erfordiae ... 1734.
9. Mynsicht, Adrian (vlastním jménem Seumenicht; 1588–1638) byl osobním lékařem meklenburského vévody a jeho spis *Thesaurus et armamentarium medicochymicum* (Lékařsko-chemický poklad a zbrojnice) byl přeložen též do němčiny a vyšel více než dvacetkrát.
10. **Zwelfer, J.:** *Animadversiones in Pharmacopoeiam Augustanam* ... Norimbergae 1667.
11. Löw z Erlsfeldu, Johannes Franciscus (1648–1725), profesor a děkan lékařské fakulty a též rektor pražské univerzity. Autor mnoha spisů; vydal např. *Medicina universa practica* (Norimberg 1723).
12. **Drábek, P.:** Zapomenuté lékové formy a léčivé přípravky, III. část. Praktické lékařství 2007; 3, 303–305.
13. Fuchs, Šebestián Kristián (+1725), pražský lékař a v letech 1724 a 1725 děkan lékařské fakulty.
14. Kirchmayer z Reichvic, František Ferdinand (1697–1765) lékař Nového města pražského, a opakovaně děkan lékařské fakulty. Redigoval (*compiler*) druhé vydání pražského dispensatoria a zajistil jeho vytištění.
15. Rings, Antonín Václav (1711–1749) profesor pražské lékařské fakulty a rektor univerzity.
16. Croll, Oswald (1560-1609), lékař a iatrochemik, autor spisu *Basilica chymica*. Působil též v Praze na dvoře Rudolfa II.
17. Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim; 1459–1541), lékař a zakladatel chemiatrie.
18. Wedel, Johann Wolfgang (1645–1721), profesor lékařství v Jeně.
19. Clauder, Gabriel (1633–1691), lékař a lékárník v Altenburgu.
20. Stahl, Georg Ernst (1660–1734), profesor lékařství v Halle.
21. Smith z Balroe, Jacob (asi 1691–1744), profesor na pražské lékařské fakultě. Společně s profesorem J. J. Mayerem cenzuroval Obnovené pražské farmaceutické dispensatorium.
22. **Buršíková, B.:** „Actio medica“ aneb profesní spor Tadeáše Hájka z Hájku. In: Tadeáš Hájek z Hájku. Praha, Společnost pro dějiny věd a techniky 2000, s. 117.